

ВІДЛУННЯ БАБИНОГО ЯРУ або В ЧОМУ ЗВИНУВАЧУВАЛИСЬ ПРАЦІВНИКИ ПАВЛІВСЬКОЇ ПСИХІАТРИЧНОЇ ЛІКАРНІ

Людина тягнеться до людини. До рідних, близьких, друзів, сусідів. Без них вона — одиноке дерево під сімома вітрами. Перекотиполе. Земля без дощу. Душа душу чує, а серце серцю вість подає.

Коли 6 листопада 1943 року радянські воїни визволили Київ від німецько-фашистських загарбників, величезна країна захвилювалася. Ринув потік листів в обох напрямках — сюди і звідси. Як воно там у вас, у Києві? Що сталося?

Тоненьким струмочком вилися до нього звертання у психіатричну лікарню імені академіка І.П.Павлова (у народі – Кирилівку). Коротенькі, небагатослівні листи-жаринки, які печуть і понині. Стільки у них невимовного болю, трепетної надії.

І в кожному трикутничку, поштовій листівці, маленькому саморобному конверті те саме: що відомо? Майор медичної служби Луканцевер хоче знати, що сталося з його донькою Ревекою. Сім'ю Грачів хвилює доля їхнього сина. Брат розшукує сестру Фуру Йосипівну Вінер. Що скоїлося з Хаїмом Іоновичем Байтером? — запитує родич. Хочуть дізнатися про БERTУ Борисівну Коган, Тойзу Лейбівну Матт, Геню Олегівну Конопольську, Йосипа Яковича Зеленка, Олександра Васильовича Короткова... Про багатьох-багатьох інших. Адресанти — фронтовики, жителі Новосибірська і Семипалатинська, Кам'янськ-Уральського і Челябінська, Східно-Казахтанської і Курганської областей. Власне, за листами можна вивчати географію колишнього СРСР. Розкидала війна людей по білому світі, мов тайфун човни. Та не зуміла згасити в людських серцях любов до ближніх — дорогих, коханих, незабутніх.

Не певен, що автори одержали відповіді, їх тоді не було кому давати. Вперше за свою більш ніж столітню історію, лікарня перестала існувати. Пропали архіви, історії хвороб. Не залишилося ні лікарів, ні середнього медичного персоналу. Чому?

Нині можна про це дещо розповісти на підставі перегляду кримінальної справи № 992 по звинуваченню групи працівників Павлівської лікарні. Упродовж півстоліття справа зберігалася в архівах КДБ УРСР (архівний номер 52772).

...Жовтневий ранок 1941 року. Сонце освітлює золоте листя на деревах. Природа готується до зимового відпочинку, даруючи людям останні теплі цілунки. Вздовж дороги, що веде від будівлі 8-го відділення лікарні до лісу, вишикувалися в два ряди люди у військових шинелях. В руках у них кийки. За плечима, в кобурах на поясах — зброя. За шеренгами — нікого. Свідки тут непотрібні. Лише кілька працівників лікарні з'юрмилися за ганком і з острахом, болем в очах спостерігають за тим, що

коїться. Втручати́ся, протестувати — значить іти на добровільну смерть.

З дверей виштовхують людей у строкатих халатах.

— Шнель! Шнель! — перекочується по шерензі. Підіймаються і опускаються кийки.

Одні чомусь регочуть. Інші мугикають пісеньки. А ці пританцьовують. Є й такі, що мовчки переставляють ноги, втупившись у землю. Останні метри свого життя міряють чоловіки і жінки. Старі й молоді. Високі й низькі. Висохлі й опухлі. Тих, хто сам нездатен пересуватися, несуть працівники лікарні.

На Голгофу прямують нащадки роду Ізраїлевого. Коган, Левітас, Байтерс, Вінер, Шацман... Покірно, без протесту. Тихіші й без того ніколи не бунтували. Агресивнішим зробили уколи.

Бог багатьох з них позбавив розуму. Інші ще могли б вилікуватися, стати повноцінними людьми. Тому вони й опинилися тут у Кирилівці, щоб з допомогою лікарів позбутися недуги. На це сподівалися їхні батьки, рідні, друзі.

Цього жовтневого ранку для них все скінчилося. На них байдуже, а то й з огидою поглядають люди в шинелях. Для цих вони — бидло, овеча отара. Та вони й самі хворі — маячною ідеєю про чистоту раси, про неповноцінність людей іншої національності, їхню свідомість отруїв фашизм. І немає в них співчуття, жалю до цих нещасних. Не мучить совість, що незабаром заберуть у них життя. Не вб'ють, правда, безсмертну душу, котрою Бог наділив кожне, найнещасніше своє творіння. Ці високі матерії не для «арійців», панів над усім світом.

Пари зникають за поворотом дороги. Через деякий час доносяться постріли. Один, другий, третій... Безліч пострілів. Почалася ця сатанинська, людоджерська акція о 8-й годині ранку. О 16-й годині, коли в живих не залишилося вже нікого, постріли вщухли. 308 пацієнтів лікарні єврейської національності вже не вимагали ні догляду, ні ліків, ні їжі. Вони упокоїлися в довгій траншеї завширшки шість і завглибшки два метри.

Подробиці звірячої акції взято зі свідчень групи працівників лікарні, заарештованих одразу після визволення Києва, з інших документів, що зберігаються у справі. Фашисти, тільки-но увійшли в місто взяли наводити свої порядки. Психіатричну лікарню, де залишалося на той час майже 1500 хворих, підпорядкували відділові охорони здоров'я комісаріату. Через нього йшло матеріально-технічне забезпечення лікарні. Він же здійснював певний контроль за кадровими переміщеннями, всією роботою цього лікувального закладу. З постачанням справи не згладилися з перших же днів і дедалі погіршувалися. Хворі почали вмирати від недоїдання. Окупантів це не дуже бентежило: війна, розруха, інтереси фронту, їх цікавило інше...

Колишня тимчасова завідувачка 8-го відділення Є.І.Копистинська пригадувала, що вже з 15 вересня до лікарні почали вчашати німецькі лікарі — завідувач відділу охорони здоров'я генерального комісаріату м.

Києва Гроскопф, шеф лікарні Больм, помічник завідувача відділу охорони здоров'я Новосельський, гарнізонний лікар Раковський. Звичайно, їх зустрічав і супроводжував директор лікарні П.П.Чернай. Оскільки його прізвище згадуватиметься ще неодноразово, дамо коротку характеристику цій людині. Підсудні, свідки відгукувалися про П.П.Черная як про здібного, сумлінного фахівця. Доцент мав наукові праці з психіатрії. Був Павло Петрович людиною веселої вдачі, але грішив легковажністю. Людський. Не перечив, однак, ні в чому владі. Добре володів німецькою мовою.

На початку жовтня лікарський персонал сповістили, що міська влада вимагає зібратися на нараду в директора. З'явилися, хто міг. Чернай розповів, що німецька влада дала наказ відібрати всіх хворих євреїв і перевести до 8-го відділення, приміщення якого найпросторіше. Ця інформація шокувала присутніх. Усі вже знали про Бабин Яр — злочин, нечуваний і небачений за всю багатовікову історію існування Києва.

— Ні, ні, — заспокоїв директор, — у нас нічого подібного не трапиться. Німецька влада хоче зібрати євреїв в одному місці, щоб полегшити наступну евакуацію пацієнтів у Вінницю, де створюється лікувальний центр для євреїв усієї України.

Ця заява аж нітрохи не розвіяла побоювань. У Бабин Яр колони євреїв гнали теж нібито з намірами створити для них особливі умови проживання. Лікарі несміливо висловлювали сумніви щодо доцільності концентрації людей з різними діагнозами захворювання в одному відділенні. Тоді директор відрубав, що це — наказ німецької влади і хто його проігнорує, буде суворо покараний.

Тут же повідомив, хто персонально відповідатиме за виконання. Старшим призначили головного невропатологів людиною. Народним комісаріатом охорони здоров'я був призначений лікаря М.А.Танцюру. У радянські часи він був знаною серед психотерапевтів, відповідальним за евакуацію медперсоналу і хворих лікарні вглиб країни. Робив, що міг. У липні, коли німецька артилерія почала обстрілювати територію лікарні, вкотре звернувся до народного комісаріату. Там відповіли, що евакуація відміняється і треба залишатися на місці. Коли повернувся в лікарню, військова охорона його туди не впустила, незважаючи на спеціальний мандат. Тоді повернувся додому. Йому можна вірити й не вірити. Хоча при тому бедламі в установах перед здачею Києва, все могло бути. Танцюра не пішов на біржу праці, а безпосередньо звернувся до Черная, вже призначеного директором. Той запропонував йому посаду завідувача медичної частини, себто головного лікаря. «Щоб бути ближче до хворих, допомагати їм, — пояснював на допитах М.А.Танцюра, — я погодився».

З 8-го відділення, де перебувало на той час близько 38 чоловік, виселили всіх неєвреїв. В палатах, розрахованих на 150 чоловік, можна було розмістити не більше 170 хворих. А вони все прибували й прибували.

Своїм ходом. На ношах. Підводами. Набралося понад 300 пацієнтів. Тіснява — страшенна. Буйних хворих сяк-так ще розмістили. Решта спала по двоє на одному ліжку в палатах, коридорі, проходах. Хоча середнього медперсоналу й побільшало, він не встигав за всіма доглянути. Норми харчування, використання ліків звели нанівець. Люди почали вмирати. Щодобово до моргу відправляли по 1-3 трупи.

Завгосп Й.К.Горохов пригадав, як одного осіннього дня підійшов до контори. Там стояла автомашина, а біля неї — німецький офіцер і директор. Чернай підкликав Горохова і запропонував проїхати на машині до лісу. В одному місці дорога роздвоювалась: одна вела в Бабин Яр, інша — в Горіховий гай. Яка краща? Та, що йде до видолинка в гаю. На Бабин Яр уся у вибоїнах. Поїхали ліворуч. Зупинились у видолинку, про щось перемовились по-німецькому і повернулися назад.

Сторож-лісник М.П.Манько: навколо лікарні було тоді 20-30 гектарів лісу. Під час обходу ділянки побачив кілька десятків радянських військовополонених, які під охороною німців копали траншею метрів із сім завдовжки. Почав допитуватися, для чого, але чіткої відповіді не одержав, її від Черная дістав той же Горохов, коли директор наказав йому і кухарці доставити обід на 20 осіб у Горіховий гай. «Що вони там роблять» — спитав. — «Намічається, що на території лікарні розміститься табір для військовополонених, а ми переїдемо на вулицю Кудрявську», — відповів Чернай. — Але поки що тримайте язика за зубами».

Все йшло за планом...

Й.К.Гриценко працював пожежником. Цього дня, 15 жовтня, саме чергував. Начальник охорони Вадов наказав йому кинути чергування і йти до 8-го відділення. Там одержав новий наказ: брати по 5-10 хворих і вести по дорозі до ями. Тут він їх роздягав і підводив до краю траншеї — обличчям до ями, спиною до німців.

Займався цим фельдшер А.З.Мазур. Він пригадав такий випадок. На дорозі лежав хворий. Біля нього стояв есесівець з кийком у руках. Він підкликав Мазура до себе і жестами показав, щоб той поніс людину на собі. Не доходячи метрів 15 до ями, фельдшер посадив свою ношу біля кущика. Німець сердито закричав і замахнувся палицею. Мазур знову підхопив ношу і відніс її на самий край ями. Знову красномовні жести: роздягти хворого. Послухався. Поставив жертву на ноги, але вона не могла стояти. Так і кинули напівживого туди, де вже лежали розстріляні. Довелось Мазуру, як і Діденкові, Соколовському та іншим, роздягати нещасних і ставити їх перед ямою потилицями до катів, а ті випускали набої з пістолетів.

Звернули увагу, що приречених попередньо роздягали? О, цей хвалений німецький педантизм, прославлена німецька акуратність. Спалюючи, знищуючи в'язнів Бухенвальда, Дахау, Освенціма, інших таборів смерті, фашисти відпрацювали «безвідходну технологію»

знищення до найвищої досконалості. Попіл спалених у печах — на поля, їхнє волосся — в матраци, золоті прикраси — в банк. Не пропала одіж і праведних мучеників 8-го відділення кирилівської психіатричної лікарні, їй теж знайшли застосування.

Фашисти, як відомо, починали з євреїв та комуністів. Далі йшли інші «неповноцінні» нації, зокрема слов'янські, прогресивно мисляча інтелігенція, просто неординарні особи. Ситуація в лікарні — лише краплина в морі.

Гнітюча своєю безглуздістю, абсолютним ігноруванням міжнародних правових і морально-етичних норм антиєврейська акція глибоко вразила колектив, особливо лікарів-психіатрів. Якщо людина ще змолоду щиросердно, а не з корисливих, кон'юнктурних міркувань присвячує себе медицині, ніщо не може вбити в ній співчуття до страждань інших, до хвороб пацієнтів. Ні їхня партійна приналежність, ні майновий стан, ні суспільне становище. А що вже казати про психіатрів, яким доступні глибини людської душі! Для них психіатрична лікарня — це медична установа, а не тюрма чи катівня. Їхнє покликання — лікувати психічні розлади. У будь-кого: єврея, поляка, українця. Старого чи молодого. Багатого чи бідного. Злочинця чи праведника. Усі, хто перебуває на лікуванні, для них просто пацієнти. У лікарні, звичайно, знали, що в Києві лютувало гестапо. Безжально каралися прояви непослуху чи непокори. Будь-яке оголошення, наказ, розпорядження окупантів закінчувалося тим самим рефреном: смерть, смерть, смерть. Новий порядок наводився залізною рукою, вогнем і кров'ю.

Навіть терпіння раба має свої межі. В лікарні, без агітації й мітингів, визрівала думка: потрібно якось урятувати тих, хто залишився на лікуванні. Потихеньку, за мовчазної згоди завідувачів відділень, лікарів встановлювалися зв'язки з родинами тих хворих, які проживали в місті. Рекомендували їм забирати своїх дітей, сестер, батьків з лікарні додому. Знаходили підстави, щоб виписувати навіть недолікованих хворих з закритої лікувальної установи. Під різними приводами обмежили прийом хворих на лікування. Протягом місяця з лікарні виписали близько 500 чоловік. Контингент хворих на початок грудня становив 600-700 осіб.

До дій лікарів не можна було нефахово прискіпатися. Німці не могли не знати; різні психічні розлади потребують різного терміну лікування: одні усуваються за кілька годин, інші — за кілька днів чи місяців. Лікар, і тільки лікар визначає ефективність лікування. Якщо він доходить висновку, що процедури дали бажаний ефект, то вирішує, як бути далі.

Звістка, що на вулицях Києва, в сім'ях з'явилися душевнохворі люди, а були серед них і буйні, швидко дійшла до окупаційної адміністрації. У психіатричну лікарню в січні 1942 р. знову завітали німці-лікарі. 7 січня адміністративно-примусовим тиском скликали лікарів на нараду до директора. Цього разу йшлося про те, що необхідно ретельно переглянути

історії хвороб пацієнтів. Відібрати «хроніків». Скласти на них списки з таким розрахунком, щоб залишити на місці 20-25 відсотків хворих. Решта буде евакуйована до Житомира. На перегляд історій хвороб відводилося дві доби. Представники окупаційної влади попередили, що за достовірність діагнозів і строки виконання розпорядження лікарі відповідають головами. Було наказано безвихідно й цілодобово залишатись у відділеннях.

Лікарі взяли за осоружну справу. Та й цього разу вони не могли затамувати в собі почуття протесту. В історіях хвороб почали «підчищати» діагнози, терміни прийому на лікування. Бо вимагалось, щоб до евакуації записували тих, хто пролежав понад півроку: епілептиків, алкоголіків тощо. Після погодження з головним лікарем діагнозів склали списки на евакуацію 300 чоловік. Вдалося умовити гарнізонного лікаря Раковського залишити в лікарні не чверть, а більше половини стаціонарних хворих.

9 січня на території лікарні знову з'явилися німецькі військові. Підїхала вантажна автомашинка з величезним кузовом-будкою, оббитим залізним листом. Будка не мала ні вікон, ані жодної шпарини. Підсудний А.Мазур, якому довелося бачити це чудернацьке технічне творіння зблизька, розповів, що підлога в будці була залізною, накрита дерев'яною решіткою. Двері — двостулкові, закривалися герметично.

Німці швидко повиганяли з лікарні відвідувачів, а медперсоналу через перекладачів наказали розійтися по своїх відділеннях і чекати команди. Заздалегідь визначеним маршрутом машинка рушила від відділення до відділення. У кожному з них старший вигукував прізвища зі списку. Санітари, нянечки за його командою виводили хворих на ганок. Хто затримувався, діставав удар прикладом. Хворих підіймали і заштовхували до будки. Правда, цього разу кати «спростили» процедуру: приречених роздягали прямо на ганку. Забирали стільки, скільки було вказано у списку. Коли набиралося чоловік 60, двері закривали. Заводили мотор. Машинка або відїжджала в лісок, або залишалася на місці.

Знову холодний страх студив кров у жилах, пригнічував, паралізував волю. Правда, жінки-лікарі, доки до їхніх відділень не підкочувала чорна потвора, давали розпорядження прибрати приречених у чисті халати і нові капці. І ще для «гальмування» сприйняття подій діставали з потаємних місць запаси заспокійливих препаратів і впорскували їх приреченим. На більше не вистачало ні сил, ні влади, ні прав.

Чи варто ще раз розказувати про те, що відбувалося в лікарні? Те саме, що й раніше. Ті самі люди виводили хворих, ті самі роздягали їх і кидали в чорне черево потвори. Якщо машинка стояла, найсміливіші підходили до неї і, приклавши вуха до стінки кузова, прислухалися. Спочатку зсередини долинали крики, стогін. Потім вмикали двигун, і через 5-10 хвилин все затихало. Так працівники «павлівки», на свою біду, раніше від інших побачили в дії машинку-душогубку. Людина з нормальною психікою до такого і додуматися не змогла б, не те що пустити в дію це

творіння. Фашизм є фашизм!

Наступного дня, 10 січня, в лікарні тривала «евакуація». Машина-душогубка, завантажившись ще живими людьми, виїжджала в лісок, а потім поверталася до клубу. Тут нелюди займалися «клубною роботою» — кидали трупи в приміщення. Робилося це за білого дня, а з настанням темряви трупи кудись забирали і ховали. Документально не підтверджено, але й не спростовано загальну думку — останнім пристанищем задушених стала та сама траншея, де упокоїлися хворі євреї. Масові вбивства пацієнтів лікарні здійснювались, окрім січня, у березні та вересні 1942 року. І щоразу цим акціям передували наради, давалися брехливі обіцянки і виголошувалися погрози. Останнього разу помічник завідувача відділу охорони здоров'я Новосельський навіть дійшов до того, що сповістив, ніби частину хворих, яка ще залишалася, німецькі власті вирішили відправити у Полтавську трудову колонію. Там, мовляв, усім буде добре. Хворим — трудова терапія на свіжому повітрі, місцевому господарству — поміч у сільгоспроботах. Вже й вагон замовлено, залишилося лише підібрати лікарів, які б супроводжували хворих. Але була в лицемірстві й принципова різниця. Місцевих лікарів і навіть завідувача медичної частини від перегляду історій хвороб та складання списків відлучили. Цим зайнялися фашистські лікарі, яким допомагав Чернай. Відібраних суворо заборонялося виписувати з лікарні. Оскільки їх і без того залишалося небагато, то Новосельський зумів «нашкребти» чоловік із 30. Через 2 тижні вони потрапили в душогубку. Вдалося врятувати, вивезти в інші лікувальні заклади 30-35 чоловік.

Психіатрична лікарня перестала існувати. Її персонал влаштувався в інші місця, або «засів» по домівках, продаючи, вимінюючи на базарах своє майно. В палатах розмістився німецький лазарет. Місцеві жителі передавали один одному, що військовополонені, які копали траншею та засипали трупи, насамкінець були розстріляні і зариті у ній же. Неподалік Бабиного Яру виникла ще одна безіменна братська могила.

За даними правоохоронних органів, окрім 308 розстріляних психічно хворих євреїв, у душогубках знищено 525 українців, росіян, поляків, білорусів, представників інших національностей. Скільки страчено військовополонених, не знає ніхто. Скільки померло з голоду, теж не підраховано.

Ось про що повідомили матеріали справи № 992 по звинуваченню Мазура Ананія Івановича та інших. Розпочата вона 30 листопада 1943-го і закінчена 5 лютого 1944 року. Останню крапку поставлено у 1946 році.

Справа не позбавлена інтересу як для історика, публіциста, такі для правоохоронця, соціолога. Пролежавши у сховищах понад півстоліття, вона зберігала таємницю ще одного страшного злочину націонал-соціалізму. Як і іншим злочинам гітлеризму, йому строку давності немає.

Пояснити таку тривалу засекреченість можна хіба що тим, що

кримінальна справа групи лікарів та інших працівників психіатричної лікарні імені академіка І.П.Павлова розглядалася на закритому засіданні військового трибуналу військ НКВС Київської області. Будемо, однак, вдячні нинішнім працівникам органів безпеки за пошук, відкриття й передачу для ознайомлення широкої громадськості цього тритомного колективного документу.

Чим же закінчився процес? Адже йдеться не про злочини фашизму — тут двох думок бути не може, — а про долю людей, які потрапили на лаву підсудних. Адвокат, правозахисник знайде у висновках трибуналу багато бездоказового, неправомірного з погляду справедливості взагалі і прав людини зокрема.

Після неспішних допитів звинувачених, свідчень численних свідків (адвокати для такої інстанції виявилися зайвими) трибунал затвердив вирок, який багато в чому нагадував Шемякін суд. У вирокі йде констатація фактів і подій, про які вже написано. Визнається, що «ініціативи або активних дій підсудних у справі винищення хворих не знайдено». Більше того, «... трибуналом встановлено, що з особистої ініціативи лікарів, завідуючих відділеннями Пенської Т.К., Копистинської Є.І., Танцюри М.А. та інших стала проводитися часткова виписка з лікарні душевнохворих з метою збереження останніх від знищення».

Здається, зрозуміло. Проте колишній головний лікар Танцюра, технічні працівники Горохов, Мазур, Гриценко на основі статті 54-3 з санкцією на статтю 54-2 Кримінального кодексу УРСР дістали по 10 років позбавлення волі у виховних трудових таборах. Соколовський — 8 років. Гуманніше підійшли до лікарів Пенської і Копистинської. Ці немолоді вже, хворі жінки одержали «всього» по два роки ув'язнення. Не знайшли лише криміналу в діях Манька. До К.К.Цирюка, колишнього коменданта лікарні, руки тодішнього правосуддя не дійшли. Він помер від розриву серця ще до засідання трибуналу.

До колишнього директора лікарні П.П.Черная, німецьких лікарів трибунал не зумів застосувати ніяких санкцій. Вони встигли втекти ще до звільнення Києва і сліди їхні загубилися у безмежному світі.

Можливо, краще зрозуміти цей юридичний нонсенс можна, повернувшись на «машині часу» у те не дуже давне минуле. Навіть дітям тоді було відомо, що той, хто залишався на окупованій німецько-фашистськими загарбниками території, якщо не гітлерівський холуй, то мало не зрадник. Могутні ідеологічні компресори настільки «прочистили» голови й свідомість громадян, що далі нікуди. Це позначилося і на психології суспільства, органів правосуддя у тому числі.

Тривалий час багатомільйонна маса населення не мала права ні на вступ до КП(б)У, ні на просування по службі, ні на поїздки за кордон, зазнавала багатьох інших принижень і утисків. Якщо нещасливець хоч кілька днів служив у якійсь установі окупантів, він потім ніде не міг знайти

співчуття чи порятунку.

Очевидно, й на свідомість суддів тиснула підозра, недовіра. Чому не евакуювалися? Пояснення до уваги не бралися. Якщо вже залишилися то чому не пішли в підпілля, в партизанські загони? Не вбивали фашистів, не пускали під укіс німецькі військові ешелони? Те, що лікарі «павлівки», ризикуючи втратити не лише шматок хліба, а й життя, співчували, допомагали хворим, не можна було не визнати. Але це, з погляду тодішньої правової практики, не давало підстав для помилування.

Все ж справедливість через два роки перемогла. Розглянувши касаційне подання Генерального прокурора СРСР Руденка, Військова колегія Верховного Суду СРСР 22 лютого 1946 року визнала міру покарання М.А.Танцюрі, А.З.Мазуру, І.М.Гриценку та І.М.Соколовському надмірною і постановила звільнити їх з-під варті. 10 жовтня 1946 року Військовий трибунал НКВС Українського округу відмінив вирок трибуналу військ НКВС Київської області, припинив справу і звільнив з-під варті лікарів Т.К.Пенську та Є.І.Копистинську. Подальша їхня доля невідома. Чи знайшли вони тихе пристанище, роботу за фахом, спокій і ласку після страшних потрясінь хоча б на схилі свого життя? Хто знає. Про «маленьких» людей у нас не прийнято виголошувати промов, навіть публікувати п'ятирядкові траурні оголошення...

Володимир ТВАРИНСЬКИЙ